

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2024.6/01>

Ситий В.О.

Університет економіки та права «КРОК»

МІСЦЕ ТА РОЛЬ ПРАВА НА ДОСТУП ДО СУДУ В ЗАГАЛЬНІЙ СИСТЕМІ ПРАВ ЛЮДИНИ

У статті здійснюється аналіз місця та ролі права на доступ до суду в загальній системі прав людини. Визначено, що таке право виступає механізмом, який дозволяє кожній особі, незалежно від її соціального статусу чи матеріального становища, звернутися до незалежного та неупередженого суду для захисту своїх інтересів. З'ясовано, що в законодавчих та доктринальних колах немає єдиного розуміння місця права на доступ до суду в межах існуючої системи поколінь прав людини. Наведено аргументи, відповідно до яких право на доступ до суду можливо віднести до першого покоління прав людини – політичних та громадянських прав, які забезпечують основні свободи людини, зокрема право на справедливий суд. Однак, воно також взаємопов'язане з правами другого та третього поколінь, адже дозволяє захищати соціально-економічні права та колективні права, наприклад, право на здорове навколишнє природне середовище або право на самовизначення. Підсумовано, що право на доступ до суду є невід'ємною складовою системи прав людини, що забезпечує реалізацію як індивідуальних, так і колективних прав. На міжнародному рівні право на доступ до суду займає центральне місце в механізмах захисту прав людини. Воно закріплене в основних міжнародних документах, таких як: Європейська конвенція з прав людини, Загальна декларація прав людини та Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, що підтверджує його універсальність та важливість для функціонування правової держави. В умовах глобалізації, технологічних змін і зростання соціально-економічної нерівності важливість доступу до суду не зменшується, а навпаки – збільшується. Виклики, з якими стикаються різноманітні групи населення, вимагають постійного вдосконалення судових систем і забезпечення рівного доступу до суду для всіх громадян.

Ключові слова: суд, правосуддя, права людини, захист прав людини, право на доступ до суду, правова держава.

Постановка проблеми. Право на доступ до суду є одним із ключових елементів правової системи, що забезпечує можливість кожній особі захистити свої права, свободи та законні інтереси. Воно є важливою гарантією реалізації інших прав людини, закріплених як у національних, так і міжнародних правових актах. Це право також визнається на Світовому рівні, зокрема в таких міжнародно-правових актах як: Загальна декларація прав людини (ст. 8), Європейська конвенція з прав людини (ст. 6) та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ст. 14).

Право на доступ до суду в системі прав людини займає центральну роль у забезпеченні принципу верховенства права, правової рівності та соціаль-

ної справедливості. Воно виступає механізмом, який дозволяє кожній особі, незалежно від її соціального статусу чи матеріального становища, звернутися до незалежного та неупередженого суду для захисту своїх інтересів. Однак у сучасному світі це право стикається з численними викликами: від економічних реалій до інституційної слабкості судових систем у багатьох країнах. У той час, як міжнародні стандарти гарантують право на доступ до суду, на практиці це право нерідко залишається декларативним, особливо для вразливих категорій населення.

Стаття 55 Конституції України закріплює фундаментальний принцип: права і свободи людини та гро-

мадянина захищаються судом. Це положення визначає право кожного на доступ до суду як невід'ємну складову правового статусу людини і громадянина. Назва статті підкреслює ключову роль суду як інституції, що забезпечує реалізацію та захист прав і свобод, закладених Конституцією і законами України. Право на доступ до суду безпосередньо впливає зі змісту статті 55, оскільки вона гарантує можливість кожної особи звернутися до суду для захисту своїх прав та інтересів. Це право також тісно пов'язане із принципом верховенства права, який є основою демократичної правової держави.

Власне, в законодавчих та доктринальних колах немає єдиного розуміння місця права на доступ до суду в межах існуючої системи покоління прав людини, що у свою чергу обумовлює актуальність здійснення такого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій підтверджує актуальність обраної тематики. Так, окремі питання місця права на доступ до суду в загальній системі прав людини досліджували наступні науковці: С. В. Бобровник – аналізував концепцію права на судовий захист у контексті конституційних прав і свобод. О. Г. Мурашин – досліджував доступ до правосуддя як елемент верховенства права. М. І. Козюбра – акцентував увагу на важливості реалізації принципу правової рівності в доступі до суду. Ю. М. Тодика – вивчав конституційно-правові аспекти захисту прав людини та доступу до суду. В. С. Шевчук – розглядав право на доступ до суду в контексті забезпечення ефективності правосуддя. Р. М. Давид – аналізував міжнародно-правові стандарти доступу до суду та їх імплементацію в національне законодавство. В. М. Кравчук – вивчав практику Європейського суду з прав людини стосовно доступу до правосуддя. Втім, незважаючи на значний науковий доробок, нерозкритим залишається питання визначення місця права на доступ до суду в загальній системі прав людини. Також відкритими залишаються аспекти ієрархічного статусу цього права у системі прав людини, його інструментальної ролі у забезпеченні інших прав, а також впливу міжнародних стандартів і національної специфіки на його формування та реалізацію. Ці питання потребують подальших досліджень для поглиблення розуміння сутності та значення права на доступ до суду.

Постановка завдання. Метою статті є визначення місця та ролі права на доступ до суду в загальній системі прав людини.

Виклад основного матеріалу. Уявлення про поняття прав людини розпочали формуватися

з найдавніших часів розвитку суспільства. Ще з XIX століття визнавалася актуальність окресленого питання, його важливість для життєдіяльності як для окремої людини, так і суспільства загалом. І сьогодні, через багато століть, воно важливе для кожної країни світу. Про це свідчать античні часи, періоди Відродження та Просвітництва, буржуазних революцій, результати світових воєн, демократичні процеси побудови правової держави та визначальні події становлення громадянського суспільства [1, с. 38].

Права людини є одними з основних цінностей сучасної цивілізації. Концепція прав людини знайшла своє втілення в Загальній декларації прав людини (ООН, 1948 р.) [2], де визнання гідності та невід'ємних прав людини є основою для свободи, справедливості та загального миру. Сьогодні питання реалізації прав людини охоплюють майже всі аспекти суспільного життя. Оскільки Україна наразі перебуває в умовах воєнного стану і знаходиться на етапі трансформації системи державного будівництва та правотворення, ці питання стають особливо актуальними.

Для того, щоб визначити місце та роль права на доступ до суду в загальній системі прав людини, важливо в першу чергу звернути увагу на покоління прав людини, що наразі існують у Світі.

Традиційну класифікацію системи покоління прав людини, в основі якої лежить генераційний підхід, розробив французький науковець Карел Васак [3, с. 66].

Як зазначає А. Танчак, права першого покоління (громадянські та політичні) становлять основу для інших прав людини, оскільки закладають фундамент для демократії. Ця категорія прав людини фактично відбиває протистояння між державою і людиною та спрямована на приборкання свавілля публічної влади шляхом заборони посягання на інтереси особистості [4, с. 248].

Зазначені права є невідчужуваними від людини, вони виражають незалежність особистості від державної влади. Держава зобов'язана утримуватися від втручання у сфери, врегульовані цими правами. Тобто всі люди є рівними та вільними у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є непорушними та не можуть бути скасовані [5, с. 45]. Вони характеризують людину як представника людського роду і в цьому змісті виступають найбільш загальними й основними для її нормального існування.

Досить аргументованою є точка зору Філіпа Альстона та Райана Гудмена стосовно того, що права першого покоління є захистом фізичної

недоторканності, процесуальної справедливості, коли уряд заперечує свободу думки та мови через арешт і судові процеси, а також право брати участь у виборах [6].

Друге покоління прав людини сформувалося у зв'язку зі змінами в економічній сфері окремих розвинених країн. Тому виникли соціально– економічні та культурні права людини, а саме: право на працю, на відпочинок, на освіту, на достатній рівень життя, на соціальне забезпечення та медичну допомогу, захист материнства й дитинства та інші. Це так звані позитивні права, для реалізації яких необхідна організуюча, плануюча та інші форми діяльності держави із забезпечення цих прав. Держава в особі своїх законодавчих органів приймає відповідні закони, програми, а її виконавчі органи зобов'язані виконувати ці норми на практиці для забезпечення прав і свобод людини та громадянина [7, с. 58].

Законодавство України, зокрема Конституція України, закріплює широкий перелік економічних, соціальних та культурних прав: право на працю (стаття 43), право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів (стаття 44), право на відпочинок (стаття 45), право на соціальний захист (стаття 46), право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (стаття 49), право на освіту (стаття 53) та інші [8].

Третє покоління прав людини сформувалося після Другої світової війни і включає колективні права (права солідарності), які належать не окремим індивідам, а групі людей (меншинам, народам, націям). До таких прав традиційно відносяться: право на самовизначення, право на спільне використання спадщини людства, право на сталий розвиток, на мир, на здорове та безпечне навколишнє середовище, право на гуманітарну допомогу тощо. Крім того, права третього покоління охоплюють права окремих груп, таких як жінки, діти, особи з інвалідністю, мігранти, біженці, які належать індивідам як представникам цих уразливих груп [9, с. 302].

Поява четвертого покоління прав людини пов'язана з процесами демократизації, гуманізації, інформатизації, розвитком комп'ютерних технологій, з проведенням певних досліджень у науці, медицині, біології, кібернетичі, космічній сфері. Усе це відбувається за допомогою інтеграційних процесів – процесу взаємозближення, поєднання й утворення взаємозв'язків. Основу інтеграції заклали вищий етап розвитку науково-технічної революції, становлення та зміцнення прав людини, як державного й суспільного пріоритету [5, с. 47].

Окремі вчені пропонують до першого покоління прав людини відносити також процесуальні (процедурні) права, до яких зокрема включають й право на судовий захист, на незалежний неупереджений суд, право на доступ до суду, право на кваліфіковану правову допомогу, презумпцію невинуватості тощо [10, с. 54].

Також існує позиція науковців, що відносять право на доступ до суду до особистих (громадянських) прав, зміст яких полягає у забезпеченні пріоритету індивідуальних, внутрішніх орієнтирів розвитку особистості (право на життя, гідність, свободу, особисту недоторканність, свободу совісті, пересування, вибір місця проживання, національність і мову спілкування тощо) [11, с. 52].

Досить необґрунтованою є позиція того, що право на судовий захист забезпечує як захист законних інтересів, так і недоторканність особи під час здійснення кримінального процесу, тобто в процесі здійснення державними органами функцій розслідування злочинів і правосуддя [12, с. 11]. Така позиція викликає заперечення, оскільки право на доступ до суду не обмежується виключно кримінальним процесом та на пряму не пов'язано із діяльністю, що ототожнюється з політичною або державною діяльністю.

Також не можемо погодитися з тим, що право на доступ до суду може бути віднесено до соціальних, адже як стверджують дослідники, останні характеризуються тим, що для їх забезпечення необхідні зусилля держави щодо створення умов для реалізації відповідних прав людини – на соціальне забезпечення, гідний рівень життя, охорону здоров'я тощо [13, с. 6].

Більшість учених взагалі не знаходять для права на доступ до суду місця в системі прав людини і громадянина й відносять його до юридичних гарантій реалізації та захисту конституційних прав і свобод. При цьому під такими гарантіями розуміються умови й засоби, принципи й норми, що забезпечують здійснення, охорону й захист зазначених прав, що є власне запорукою виконання державою та іншими суб'єктами правовідносин обов'язків, покладених на них із метою реалізації цих прав і свобод [14, с. 270].

На нашу думку, право на доступ до суду слід віднести до першого покоління прав людини з огляду на такі аргументи:

1) Природа права на доступ до суду як основного громадянського права: права першого покоління спрямовані на забезпечення свободи та захисту від втручання держави в особисте життя. Право на доступ до суду – є необхідною умовою для захисту інших громадянських і політичних прав.

2) Закріплення у ключових міжнародних документах: право на справедливий суд гарантується статтею 6 Європейської конвенції з прав людини, а також статтею 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. Ці документи належать до основних актів, що формують перше покоління прав людини.

3) Забезпечення верховенства права: доступ до суду є основою верховенства права, яке є ключовою цінністю для захисту прав людини першого покоління. Без реального доступу до суду інші права (наприклад, право на життя, свободу чи приватність) залишаються незахищеними.

4) Історичний контекст розвитку права: громадянські та політичні права, включаючи право на доступ до суду, сформувалися у відповідь на необхідність обмеження свавілля держави та забезпечення основоположних свобод.

Коли йдеться про визначення місця права на доступ до суду у системі прав людини, окремої уваги заслуговує умовний поділ прав людини на позитивні і негативні, в основу якого покладено шляхи їх реалізації. У випадку позитивних прав, їх реалізація вимагає втручання держави, а для реалізації негативних – держава має гарантувати власне невтручання.

Як зазначає Христова Г. О., у сучасному українському контексті концепція позитивних зобов'язань необґрунтовано звучується. Це частково пояснюється тим, що на початковому етапі розвитку доктрина позитивних зобов'язань держави формувалася на основі поділу прав людини на «негативні» та «позитивні» залежно від механізмів реалізації свободи особи та засобів їх забезпечення державою. Зокрема, для негативних прав, до яких належить більшість громадянських (особистих) і політичних прав, кореспондували негативні зобов'язання держави утримуватись від втручання чи порушення цих прав. Натомість позитивні права, що охоплюють соціальні, економічні та культурні права, вимагали від держави активних дій для їх забезпечення, захисту та сприяння реалізації. Однак у другій половині ХХ століття у конституційному праві країн-членів Ради Європи спостерігалася тенденція поширення позитивних зобов'язань держави і на так звані негативні права, такі як право на життя, свободу, тілесну недоторканність, повагу до приватного та сімейного життя, заборона тортур і дискримінації. Суть позитивних зобов'язань полягає у необхідності запровадження та застосування державними органами ефективних механізмів, які гарантують дотримання прав людини. Держава має вживати

всі розумні та належні заходи (reasonable and appropriate measures), спрямовані на забезпечення й захист основоположних прав у кожному конкретному випадку. Цей підхід найбільш детально розроблений у практиці Європейського суду з прав людини [15].

За відсутності позитивних дій з боку держави не існує прав людини, які вважаються гарантованими. Тому логічним є поділ прав людини на дві групи: до першої входять ті, що забезпечуються позитивними зобов'язаннями, друга група включає права, що забезпечені негативними і позитивними зобов'язаннями держави [16, с. 24]. В такому разі право на доступ до суду відноситься до першої групи, тому що воно зобов'язує органи державної влади створити та забезпечити умови для реалізації цього права людини.

Ця класифікація не є загально визнаною, адже, на нашу думку, право на доступ до суду створює умови для реалізації не лише особистих прав, але й дає можливість особі здійснювати свої політичні, економічні, культурні та інші права. Відсутність можливості забезпечення права на доступ до суду нівелює реалізацію, захист та забезпечення будь-яких інших прав людини та громадянина в правовій державі.

Висновки. Право на доступ до суду є невід'ємною складовою системи прав людини, що забезпечує реалізацію як індивідуальних, так і колективних прав. Це право виступає основою захисту для інших прав людини, гарантуючи, що кожна особа матиме можливість звернутися до незалежного і неупередженого суду для вирішення суперечок і захисту своїх прав. Сучасна система прав людини відображена в теоретичному розумінні через призму класифікації поколінь прав людини. У контексті розвитку прав людини право на доступ до суду можна віднести до першого покоління прав – політичних та громадянських прав, які забезпечують основні свободи людини, зокрема право на справедливий суд. Однак, воно також взаємопов'язане з правами другого та третього поколінь, адже дозволяє захищати соціально-економічні права та колективні права, наприклад, право на здорове навколишнє середовище або право на самовизначення. На міжнародному рівні право на доступ до суду займає центральне місце в механізмах захисту прав людини. Воно закріплено в основних міжнародних документах, таких як Європейська конвенція з прав людини та Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, що підтверджує його універсальність та важливість для функці-

онування правової держави. В умовах глобалізації, технологічних змін і зростання соціально-економічної нерівності, важливість доступу до суду не зменшується, а навпаки – збільшується.

Виклики, з якими стикаються різноманітні групи населення, вимагають постійного вдосконалення судових систем і забезпечення рівного доступу до суду для всіх громадян.

Список літератури:

1. Горова О. Громадянські права в системі конституційних прав і свобод людини та громадянина. Часопис Київського університету права. 2006. № 2. С. 38-42.
2. Загальна декларація прав людини: прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
3. Радзівська В. Права людини нового покоління та їх міжнародно-правове регулювання. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2010. С. 65–70. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Nvknuvs/2010_5/radzivsa.html
4. Танчак А. Політичні права людини: поняття та зміст. Актуальні проблеми держави і права. 2005. С. 248-252 URL: <http://www.apdp.in.ua/v24/36.pdf>.
5. Політанський В.С. Покоління прав людини як виклик для правового регулювання суспільства. Науковий вісник Ужгородського національного університету: серія: Право / гол.ред. Ю.М. Бисага. Ужгород: Видавничий дім "Гельветика", 2018. Т. 1. Вип. 52. С. 45-47.
6. Alston, P., Goodman, R., & Steiner, H. J. International human rights: Text and materials. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press. 2013. URL: https://books.google.com.ua/books/about/International_Human_Rights.html?id=9bOcAQAQBAJ&redir_esc=y
7. Шибаніц Д.М. Сучасна проблематика теорії "поколінь прав людини" в умовах європейської між-державної інтеграції. Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Право. голов. ред. Ю.М. Бисага. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2015. Т.1. Вип. 31. С. 57–61. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/4341>
8. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/254k/96-вр>
9. Теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Петришин, С. Погребняк, В. Смородинський та ін.; за ред. О. Петришина. Харків: Право, 2014. 368 с.
10. Мельник Н. В. Історичні періоди становлення і розвитку прав людини: міжнародно-правовий аспект. Юридичний науковий електронний журнал. Запоріжжя, 2023, № 3. С. 52-56.
11. Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації: Монографія. Харків. Право, 2008. 304 с.
12. Ісакова В. М. Право на правову допомогу: поняття, особливості, гарантії: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2013. 19 с.
13. Козюбра М. І. Право і людина: лінії взаємозв'язків та тенденції розвитку. Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки. 2015. Т. 168. С. 3-9. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7780/Koziubra_Pravo_i_liudyna.pdf
14. Рабінович П.М., Хавронюк М.Л. Права людини і громадянина: Навч. посіб. Київ. Атіка, 2004. 462 с.
15. Христова Г.О. Про позитивні зобов'язання держави стосовно прав людини в умовах збройного конфлікту та його наслідків. URL: <https://rm.coe.int/native/168072b3cf>
16. Рабінович П. М. Світова «Біблія» людських прав (до 60-річчя проголошення Всезагальної декларації прав людини). Вісник Академії правових наук України. 2009. № 1 (56). С. 21-30.

Sytyi V.O. THE PLACE AND ROLE OF THE RIGHT TO ACCESS TO COURT IN THE GENERAL SYSTEM OF HUMAN RIGHTS

The article analyzes the place and role of the right to access to court in the general system of human rights. It is clarified that such a right acts as a mechanism that allows each person, regardless of their social status or financial situation, to apply to an independent and impartial court to protect their interests. It is found that in legislative and doctrinal circles there is no unified understanding of the place of the right to access to court within the existing system of generations of human rights. According to the presented arguments the right to access to court may be referred to the first generation of human rights – political and civil rights, which ensure basic human freedoms, in particular the right to a fair trial. However, it is also interconnected with the rights of the second and third generations, as allows to protect socio-economic rights and collective rights, for example, the right to a healthy environment or the right to self-determination. It is concluded that the right to access to court is an integral part of the human rights system, ensuring the realization of both individual and collective rights. This right serves as the basis for protection for other human rights, guaranteeing that every

person has the opportunity to apply to an independent and impartial court to resolve disputes and protect their rights. At the international level, the right to access to court occupies a central place in the mechanisms for the protection of human rights. It is enshrined in major international documents, such as the European Convention on Human Rights, Universal Declaration of Human Rights and the International Covenant on Civil and Political Rights, which confirms its universality and importance for the functioning of the state of law. In the context of globalization, technological change and growing socio-economic inequality, the importance of access to court does not decrease, but on the contrary, increases. The challenges faced by various population groups require continuous improvement of judicial systems and ensuring equal access to justice for all citizens.

Key words: *court, justice, human rights, protection of human rights, right to access to court, state of law.*